

Literary Research

Year20, NO. 80

Summer 2023

 DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.20.80.55>

 DOR: [20.1001.1.17352932.1402.20.80.3.4](https://doi.org/20.1001.1.17352932.1402.20.80.3.4)

**Analysis of the role of war literature documents for
sociological studies and social policy
(a case study of several selected novels)**

Mehdi Saeedi¹

Received: 2/3/2021

Accepted: 10/1/2022

Abstract

The problem of this research is to propose the role and function of war literature in providing documents for social analysis and policies. For this reason, he shows examples of this function of the literary text in the three topics of "social status of people in southern cities", "consolidation or threat of national identity" and "women". In order to investigate the issue, some examples of stories that deal with these issues have been selected from among the statistical population of war novels, and the content of their narratives in the face of social issues related to the mentioned issues has been counted. The research shows how the narrative of the war has been able to chronicle the daily encounter of the people of southern cities with the social issues caused by the war, and from this point of view, the expert audience gets to know all kinds of problems and social issues caused by the war and solve the problems. And social policies take advantage of it. In the selected narratives, social transformations and instability in the foundations of families due to war, social relations between people and people with the government, displacement and migration due to war and its social consequences for displaced people and destination cities, attitudes towards women and ethnic identities and their impact It stands out from the war.

Keywords: *War, war fiction, literary sociology, social policy.*

¹ Assistant Professor of Persian Language and Literature, Institute for Humanities and Social Studies, Academic Center for Education, Culture and Research, Tehran, Iran; ORCID ID; 0009-0000-6294-2712 Email: Mehdesaedi@yahoo.com

Extended Abstract

1. Introduction

Among the contemporary social issues of Iran, one of the issues that is paid attention to in sociology and is the subject of the text or the focus of the narrative in fiction is the issue of "war". War changes the social structure of societies and changes the living world of people. The foundation breaks up families, provides the means for population migrations and displacements, destroys homelands, and places a new residential geography in front of war victims and displaced people. The distance from the hometown and the disharmony between the new society that has sheltered the immigrants and those fleeing the war, threatens the individual, cultural, social, linguistic and ethnic identities. Sociology of war is a place to discuss and investigate such issues. On the other hand, literature is also a place to reflect the war and especially its social consequences.

The first stories that emerged about the war and some of the most important literary works written about it have a social form. What is common in the social effects of war is the reflection of the problems and sufferings of war and its effect on the social life of the people. Most of these works have a realistic aspect and deal with issues related to war: the life of different classes of people in cities and villages, ethnic consequences, forced population transfers, migrations and the issue of war refugees and their lives in other cities and living in camps, emerging identity conflicts and Cultural consequences. The problem of this research is to show the importance and validity of literary texts (fictional literature of war) in social studies; In other words, it is to search for the opinion and show the type of view of literary texts of war fiction writing on social issues. The content of the article can become important if we know that during the war, especially in the first months and years of the war, there was no sociological research that recorded the events or provided documents for the research.

2. Literature Review

Some researches in the field of reviewing and criticizing contemporary fictional literature, which have also paid attention to the social aspect of the works, have a general and general form; Such as *One Hundred Years of Fiction Writing in Iran* (Hasan Mir Raabдини), *Autopsy of the Persian Novel* (Abdul Ali Dastghib), *Fiction* (Jamal Mir Sadeghi), *The Birth of the Persian Novel* (Christophe Baiy), *A Margin on Contemporary Novels* (Reza Seyed Hosseini), *Modern Iranian*

Literature (Yaqub Azhand)). In some works, social investigation is more obvious; Such as the analysis of the social novel after the Islamic revolution (Maryam Ameli Rezaei) and the social criticism of the contemporary Persian novel (Asgar Asgari Hasanklou). Analysis of the main trends in novel writing from the Islamic revolution to today (Hossein Hajari), in which the author has also dealt with realistic fiction literature after the revolution. Specifically, in some research works such as war from three perspectives (Mohammed Hanif), war fiction literature in Iran (Mehdi Saeedi) and the political, social and religious aspects of war fiction writing (Mehdi Saeedi), the image of women in the literature of the ten years of the Islamic Revolution (Zahra Zavarian) has been used to express the social issues of stories from war literature.

3. Methodology

The theoretical framework of this research is an interdisciplinary idea about "the role of literary text in solving social problems". Fictional literature and the world of narration provide the possibility of investigating and searching for issues and dilemmas that have emerged in today's society in complex ways. Reading a collection of contemporary stories is one of the ways of sociological investigation of our society and getting to know its cultural and social issues. The story and narrative, apart from seeing the less seen or unseen details and dimensions of the events, has the power of prediction, interpretation and explanation and offers suggestions about many of these issues. Therefore, just as experts and experts in social, psychological issues and politicians are used in pursuing the social, political and cultural issues of the society, writers or literary critics can also be consulted. Undoubtedly, the literary text looks at aspects of social issues that have been hidden from the view of other experts or have not been paid attention to.

4. Results

What was discussed in this article was the design and explanation of the issue that literary text can provide social research documents and documents to sociological researchers and social policy makers. In order to measure this claim, examples of three social issues in several fictional texts were briefly examined. Based on the theoretical foundations of the research, we saw that in the examples of stories that were examined, the narrative provides a part of what is missing in the social documents of the war. Some of these documents are examples of

issues that the limitations of sociological research methods have prevented researchers from reaching. Some of these documents are things that either the literary text achieved because of the freer space or, in the absence of sociology, it was planned in the literary text.

References

- Ashraf, Ahmad,(2015) Iranian identity, from ancient times to the end of Pahlavi, Tehran, Ney.
- Botwell, Gaston,(2001) Sociology of War, Tehran, Scientific and Cultural.
- Payandeh, Hossein,(2012) Gofteman-e- Naghd, Tehran, Rozengar.
- Payandeh, Hossein,(2009) short story in Iran, second volume, Tehran, Nilufar.
- Taltaf, Kamran,(2014) Politics of writing, translated by Mehrak Kamali, Tehran, Namek.
- Chihltan, Amirhassan,(1994) "Mones, Esfandiar's mother", in: There is nothing left for tomorrow (story collection) (Tehran, Negah Publications.
- Hasan Beigi, Ibrahim,(1994) Root in the Deep, Tehran, Barg.
- Rabihawi, Qazi,(1980) "When the smoke of war was seen in the sky of the village", Yashar Publications.
- Rabihawi, Qazi,(1990) Memories of a Soldier, Tehran, Phoenix, 1360
- Rabihawi, Qazi,(1991) from this place (collection of stories), Tehran, Mina Publishing House.
- Zavarian, Zahra,(1991) The Image of a Woman in Ten Years of Islamic Revolution Storytelling, Tehran, Art Field.
- Saedi, Mehdi,(2015) Fictional Literature of War in Iran, Tehran, Jihad University Humanities and Social Studies Research Institute.
- Saedi, Mehdi,(2019) Political, Social and Religious Aspects of War Storytelling, Tehran, Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Institute.
- Saberpour, Zeinab,(2013) Criticism and study of religious trend in Persian novel, (research project) Tehran, Research Institute of Humanities and Social Studies, Jihad University.
- Amouzadeh Khalili,(1996) Feridoun, "Swallows", in: A selection of short stories in the field of war and holy defense..., Tehran, Center for Cultural Studies and Research of the Ministry of Guidance.
- Frost, Qasim Ali,(1984) Headless Palms, Tehran, Mohar Kitab.
- Frost, Qasim Ali,(1995) Golab Khanom, Tehran, Qadiani.

- Law Parvar, Mohammad Reza,(2015) Heralds of Doom; The socio-political role of literature in contemporary Iran, translated by Maryam Tarzi, Tehran, Age publishing house.
- Kayseri, Majid,(2015) Bagh-e- Telo, Tehran, Alam Publications.
- Golestan, Lili,(1995) Hakait Hal; Interview with Ahmad Mahmoud, Tehran, Kitab Mahnaz.
- Mahmoud, Ahmad,(1982) Zamin Sokhte, Tehran, nashr-e-now.
- Makhmalbaf, Mohsen,(1986) Bagh Bolour, Tehran, Ney Publishing.
- Makhmalbaf, Mohsen,(1986) Do Cheshm Biso, third edition, Tehran, Vezeh Henry.
- Mira Abdini, Hassan,(1998) One Hundred Years of Story Writing, Volume Four, Tehran, Cheshme Publishing House.

فصلنامه

سال ۲۰، شماره ۸۰، تابستان ۱۴۰۲، ص ۵۵-۹۲

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.20.80.55>

DOR: [20.1001.1.17352932.1402.20.80.3.4](https://doi.org/20.1001.1.17352932.1402.20.80.3.4)

تحلیل نقش اسنادی ادبیات جنگ برای مطالعات جامعه‌شناختی و سیاست‌گذاری اجتماعی (بررسی موردی چند رمان منتخب)^۱

دکتر مهدی سعیدی*

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۲۰

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۱۲

چکیده

مسئله این پژوهش، بررسی نقش و کارکرد ادبیات جنگ در عرضه اسناد برای تحلیلها و سیاست‌گذاریهای اجتماعی است. بر همین اساس، در سه موضوع «وضعیت اجتماعی مردم شهرهای جنوب»، «تحکیم یا تهدید هویت ملی» و «زنان»، نمونه‌هایی را از این کارکرد متن ادبی نشان می‌دهد. برای بررسی موضوع، از میان جامعه آماری رمانهای جنگ، چند نمونه از داستانهایی که به این مسائل پرداخته‌اند، انتخاب شده و محتوای روایت آنها در مواجهه با مسائل اجتماعی مرتبط با مسائل مذکور احصاء شده است. این پژوهش نشان می‌دهد که روایت داستانی جنگ چگونه توانسته است درباره مواجهه روزمره مردم شهرهای جنوب با مسائل اجتماعی ناشی از جنگ به ثبت وقایع نگارانه پردازد و از این نظر، مخاطب متخصص، با انواع مسأله‌ها و موضوعات اجتماعی ناشی از جنگ آشنا می‌شود و در حل مسائل و سیاست‌گذاریهای اجتماعی از آن بهره می‌برد. در روایتهای منتخب، دگردیسیهای اجتماعی و تزلزل در بنیان خانواده‌ها به سبب جنگ، روابط اجتماعی مردم با هم و مردم با دولت، آوارگی و مهاجرت ناشی

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی - نویسنده
mehdesaedi@yahoo.com Orcid: 0009-0000-6294-2712 مسئول

از جنگ و پیامدهای اجتماعی آن برای آوارگان و شهرهای مقصد، نگرش به زنان و هویت‌های قومی و اثرپذیری آنها از جنگ برجسته است.

کلیدواژه‌ها: جنگ، ادبیات داستانی جنگ، جامعه‌شناسی ادبی، سیاستگذاری اجتماعی.

مقدمه و بیان مسأله

یکی از موضوعاتی که در میان مسائل اجتماعی معاصر ایران در جامعه‌شناسی بدان توجه می‌شود و در ادبیات داستانی نیز موضوع متن یا محور روایت داستانی قرار گرفته، «جنگ» است. جنگ، ساختار اجتماعی جوامع را دگرگون می‌کند و زیست‌جهان آدمها را تغییر می‌دهد؛ بنیان خانواده‌ها را از هم می‌پاشد؛ اسباب مهاجرتها و جابه‌جایی‌های جمعیتی را فراهم می‌کند؛ زادبوم‌ها را از بین می‌برد و جغرافیای مسکونی جدیدی را پیش‌روی جنگزدگان و رانده‌شدگان قرار می‌دهد. دوری از زادگاه و ناهمخوانی میان جامعه جدیدی که مهاجر و گریزان از جنگ را پناه داده است، هویت‌های فردی، فرهنگی، اجتماعی، زبانی و قومیتی را تهدید می‌کند و...

جامعه‌شناسی جنگ محل بحث و بررسی مسائلی از این قبیل است. از دیگر سو، ادبیات هم محل بازتاب جنگ و بویژه پیامدهای اجتماعی آن است. حسن میرعابدینی در کتاب *صد سال داستان‌نویسی در ایران* نوشته است: نویسندگان مستقل و جامعه‌روشنفکری چندان مشارکتی در عرصه نوشتن درباره جنگ نداشته‌اند. این امر سبب شده است که «جنگ از حوزه توجه روشنفکرانه خارج شود» و توجه نکردن جامعه‌روشنفکری به مسئله جنگ سبب شده است که جنگ و ابعاد انسانی و سیاسی و اجتماعی آن از حوزه تحلیلهای روشنفکرانه درخور بهره‌مند نباشد (ر.ک. میرعابدینی، ۱۳۸۳، ج ۴: ۱۳۰۲)؛ اما به رغم این دیدگاه می‌توان به داستانها و رمانهایی اشاره کرد که درباره جنگ نوشته شده، و مفهوم مرکزی روایت آنها بازتاب مسائل و مصائب اجتماعی جنگ و اثر آن بر زندگی مردم است. نخستین داستانهای پدید آمده درباره جنگ و برخی از مهمترین آثار ادبی، که درباره آن نوشته شده است، شکل اجتماعی دارد. آنچه در آثار اجتماعی جنگ مشترک است، بازتاب مسائل و مصائب جنگ و تأثیر آن بر زندگی اجتماعی مردم است. عموم این آثار وجهی واقعگرا دارد و به این‌گونه

تحلیل نقش اسنادی ادبیات جنگ برای مطالعات جامعه‌شناختی و سیاستگذاری اجتماعی

مسائل مرتبط با جنگ می‌پردازد: زندگی طبقات مختلف مردمان شهرها و روستاها، پیامدهای قومیتی، جابه‌جایی‌های اجباری جمعیتی، مهاجرتها و مسئله آوارگان جنگ و زندگی آنها در شهرهای دیگر و سکونت در اردوگاه‌ها، تعارضهای هویتی پدیدآمده و پیامدهای فرهنگی.

مسئله این پژوهش، نشان دادن اهمیت و اعتبار متنهای ادبی (ادبیات داستانی جنگ) در مطالعات اجتماعی است؛ به عبارت دیگر جست‌وجوی نظر و نمایان کردن نوع نگاه متنهای ادبی داستان‌نویسی جنگ به مسائل اجتماعی است. مدعای مقاله آن‌گاه می‌تواند اهمیت پیدا کند که بدانیم در زمانه‌ای که جنگ در جریان بوده و بویژه در ماه‌ها و سالهای نخست جنگ، پژوهش جامعه‌شناسانه‌ای نبوده است که به ثبت وقایع بپردازد یا اسنادی را برای پژوهش فراهم کند؛ بنابراین، متنهای رئالیستی‌ای نظیر *زمین سوخته* (۱۳۶۱) از احمد محمود، «روزی که دود جنگ در آسمان دهکده دیده شد» (۱۳۵۹) *خاطرات یک سرباز* (۱۳۶۰) و مجموعه *از این مکان* (۱۳۶۹) از قاضی ربیحاوی و برخی دیگر اهمیت می‌یابد. بعدها و در آثار نویسندگان دیگر هم سویه‌ها و دیدگاه‌های مختلف و متعدد دیگری از مسائل اجتماعی زمانه جنگ و پس از جنگ در داستانهای ادبیات جنگ بازتاب پیدا کرده است. این مقاله از میان جامعه آماری آثار جنگ، شش متن داستانی را به عنوان جامعه نمونه انتخاب کرده است و نمونه‌هایی از اسناد و مسائل اجتماعی مورد بحث آنها را مشخص و تبیین و تحلیل خواهد کرد. در گزینش جامعه نمونه، معیارهایی مثل زمان انتشار اثر، میزان دوری یا نزدیکی اثر به آنچه رئالیسم ادبی می‌تواند خوانده شود، شهرت نویسنده، توجه منتقدان ادبی به متن، شمارگان اثر و اقبال مخاطبان به متن در نظر بوده است.

جست‌وجو در متنهای داستانی جنگ، اسناد و اطلاعاتی از پیشینه فرهنگی و اجتماعی برخی از موضوعات را در اختیار خواهد گذاشت و چگونگی رویارویی یا نوع نگرش به این مسئله و ابعاد پنهان موضوع را از دیدگاهی نشان خواهد داد که جز در متن روایی دیدنی نیست؛ محل تلاقی ادبیات و جامعه‌شناسی همین‌جاست؛ این چنین است که متن ادبی می‌تواند در بررسی مسائل اجتماعی اعتبار پیدا کند.

پیشینه پژوهش

درباره جنگ و پیامدهایش در ایران بسیار نوشته شده است و به نظر می‌رسد این مقاله

پیشینه پژوهشی بسیاری داشته باشد. بنابراین در نگاه نخست ممکن است پیدایش این مقاله دوباره کاری یا تکرار تلقی شود؛ اما نویسنده سعی کرده است از نگاه غالب، رایج و نظریه‌محور جامعه‌شناسی ادبی پرهیز کند. این نگاه غالب، بیش از اینکه به کار در پژوهش بومی ایرانی بیاید، فرم و ساختاری را عرضه می‌کند که چندان به کار محقق ایرانی نمی‌آید. انبوهی از پژوهش‌های نظریه‌محور را می‌توان در این باره نشان داد که به دلیل خوانش نادرست و کاربست نابجای نظریه، نتیجه مشخصی نداشته است؛ اما از این نکته که بگذریم، کتابها و مقالاتی در دسترس است که به موضوعات اجتماعی در ادبیات داستانی و ادبیات جنگ هم پرداخته‌اند. علاوه بر کتابهایی که در زمینه ادبیات داستانی جنگ نوشته شده است و به هر روی بخشهایی از آنها به رمانهایی از جنگ می‌پردازد که در آنها مسائل اجتماعی بسامد فراوان دارد در باب ادبیات اجتماعی به شکل مستقل هم پژوهشهایی انجام شده است. برخی پژوهشها در حوزه بررسی و نقد ادبیات داستانی معاصر، که به وجه اجتماعی آثار هم توجه کرده است، شکلی عمومی و کلی دارد؛ مانند *صد سال داستان‌نویسی در ایران* (حسن میرعبدینی)، *کالبدشکافی رمان فارسی* (عبدالعلی دستغیب)، *ادبیات داستانی* (جمال میرصادقی)، *پیدایش رمان فارسی* (کریستف بالایی)، *حاشیه‌ای بر رمانهای معاصر* (رضا سیدحسینی)، *ادبیات نوین ایران* (یعقوب آژند). در برخی از آثار نیز بررسی اجتماعی بارزتر است؛ مانند *تحلیل رمان اجتماعی پس از انقلاب اسلامی* (مریم عاملی رضایی) و *نقد اجتماعی رمان معاصر فارسی* (عسگر عسگری حسنگلو). رساله‌هایی نیز در زمینه ادبیات داستانی معاصر نگاشته شده که به شکل غیرمستقیم به رمان اجتماعی پرداخته‌اند؛ مانند *تحلیل گرایشهای عمده رمان‌نویسی از انقلاب اسلامی تا امروز* (حسین هاجری) که نویسنده در بخشی از آن به ادبیات داستانی واقع‌گرای پس از انقلاب هم پرداخته است. به طور مشخص نیز در برخی از آثار پژوهشی نظیر *جنگ از سه دیدگاه* (محمد حنیف)، *ادبیات داستانی جنگ در ایران* (مهدی سعیدی) و *سیمای سیاسی، اجتماعی و دینی داستان‌نویسی جنگ* (مهدی سعیدی)، تصویر زن در ادبیات ده‌ساله انقلاب اسلامی (زهره زواریان) به بیان مسائل اجتماعی داستانهایی از ادبیات جنگ پرداخته شده است. بنابراین با در نظر داشتن انبوهی از پژوهش‌های پیشینی، وجه متمایز این مقاله یا هدف آن توجه دادن و تبیین مسأله‌مند این نکته است که داستان اجتماعی جنگ به مثابه سند اجتماعی می‌تواند به

تحلیل نقش اسنادی ادبیات جنگ برای مطالعات جامعه‌شناختی و سیاستگذاری اجتماعی

کار سیاستگذاری اجتماعی و دانش جامعه‌شناسی بیاید؛ برای همین سه مسئله اجتماعی «وضعیت اجتماعی مردم جنوب در نخستین ماه‌های جنگ»، «تحکیم یا تهدید هویت ملی» و نمونه‌ای از مسئله زنان در اینجا طرح می‌شود.

چارچوب نظری پژوهش

میان متن ادبی یا به عبارت دقیقتر، بین دانش ادبی و دانش جامعه‌شناسی پیوندهایی هست. متن ادبی برای نحله‌های مختلف و مکاتب گوناگون جامعه‌شناسی، اهمیت دارد. بنابراین، منتقدان ادبی و صاحب‌نظران جامعه‌شناس در پی تدوین مبانی نظری دانش بینارشته‌ای «جامعه‌شناسی ادبیات» بوده‌اند. ادبیات و جامعه‌شناسی در ژانرهای ادبی رمان و داستان کوتاه به هم نزدیکتر می‌شوند. ادبیات داستانی به مانند دانش جامعه‌شناسی، دستاوردی جدید و مدرن و حاصل عصر روشنگری است. چارچوب نظری این پژوهش اندیشه‌ای بینارشته‌ای درباره «نقش متن ادبی در حل مسئله اجتماعی» است. یکی از بهترین تبیین‌های این اندیشه را حسین پاینده در آثار متعددش به دست داده است؛ از جمله در کتاب *داستان کوتاه در ایران*، مبنای نظری این بحث را پرورش داده و چارچوب نظری این مقاله نیز - با اندکی دخل و تصرف واژگانی برای تناسب با متن حاضر - از این کتب گرفته شده است. از نظر وی، ادبیات داستانی و جهان روایت، امکان تفحص و جست‌وجو درباره مسائل و مشکلاتی را فراهم می‌آورد که به شکل‌های پیچیده در جامعه امروز ظهور کرده است. خواندن مجموعه‌ای از داستانهای معاصر یکی از راه‌های بررسی جامعه‌شناختی جامعه زمان ما و آشنایی با مسائل فرهنگی و اجتماعی آن است (ر.ک. پاینده، ۱۳۸۹، ج ۲: ۴۳۰). این نکته اندکی مناقشه‌برانگیز است؛ چون ممکن است گفته شود، میان داستان و تحقیق جامعه‌شناختی تباین‌ها روشنتر از این است که بتوان سنخیت‌ها و شباهت‌های روش‌شناختی را جست‌وجو کرد. تحقیق و پژوهش جامعه‌شناختی مستلزم گردآوری داده‌ها و تحلیلهای عینی است و از طریق پرسشنامه، مصاحبه و پژوهش میدانی، تحلیلهای آماری و نظایر آن به دست می‌آید؛ اما داستان، حاصل تخیل است؛ لذا با مواد و مصالح تحقیقات جامعه‌شناختی سنخیتی ندارد؛ به همین ترتیب، نویسنده داستان جامعه‌شناس نیست و رساله جامعه‌شناسانه نمی‌نویسد، بلکه تخیلش را خلاقانه به کار می‌گیرد تا داستان

بنویسد. می‌شود پاسخ داد که به‌رغم تفاوت ماهوی پژوهش‌های جامعه‌شناختی و جهان‌داستان و داستان‌نویسی، دیدگاه و دریچه‌ای که داستان به روی مسائل اجتماعی زمانه باز می‌کند، دستیابی به بینش و بصیرتی عمیق درباره جنبه‌های ناپیدای روابط بینافردی را امکان‌پذیر می‌کند؛ بینشی که شاید نتوان از طریق داده‌های عینی (مثل آمار و پرونده‌های مختلف و...) به دست آورد (همان: ۴۳۱). بنابراین، هرچند هر داستانی گزارش مستقیم رویدادی واقعی نیست و از راه مصاحبه و پرسشنامه و پژوهش میدانی نوشته نمی‌شود و آمار و ارقام ندارد با این همه بر مشکل و مسئله کاملاً مدرنی پرتوافشانی می‌کند که می‌تواند موضوع پژوهش‌های جامعه‌شناسانه باشد (همان). داستان و روایت غیر از اینکه جزئیات و ابعاد کمتر دیده‌شده یا نادیده‌وقایع را می‌بیند، قدرت پیشگویی، تفسیر و تبیین دارد و در باب بسیاری از این مسائل پیشنهادهایی عرضه می‌کند. بنابراین، چنانکه در پیگیری مسائل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه از متخصصان و صاحب‌نظران مسائل اجتماعی، روانشناختی و سیاستمداران بهره برده می‌شود، می‌توان از نویسندگان یا منتقدان ادبی نیز طلب مشورت کرد. بدون تردید متن ادبی بر ابعادی از مسائل اجتماعی ناظر است که از دید صاحب‌نظران دیگر پنهان مانده یا بدان توجه نشده است. سوی دیگر ماجرا، دستاورد و رهاوردهای متن ادبی برای پژوهش جامعه‌شناسانه است. ادبیات و متن ادبی محلّ عرضه سندهای پیشینی و سابقه‌های تاریخی یک موضوع است؛ چراکه زبان و شکل بیانی ماندگار آن یعنی ادبیات، ذاتاً محمل بیان دانش و ذکر پیشینه مسئله‌های علمی است؛ پس در دانش جامعه‌شناسی، پیشینه‌های علمی و تاریخی برخی از مسائل را می‌شود در متنهای ادبی گذشته دید.

متن ادبی به مثابه سند اجتماعی جنگ زمینه سیاسی و اجتماعی اهمیت یافتن متن ادبی

پیش از بیان اینکه چگونه متن ادبی می‌تواند به مثابه سند اجتماعی، شناختی از جامعه ایرانی در حال جنگ به دست دهد و این شناخت چگونه می‌تواند مورد توجه جامعه‌شناسان قرار گیرد، اشاره به زمینه سیاسی و اجتماعی این موضوع ضروری است. زمینه سیاسی و اجتماعی و بیان وضعیت جامعه‌ای که جنگ بر آن تحمیل شد، نشان

_____ تحلیل نقش آسنادی ادبیات جنگ برای مطالعات جامعه‌شناختی و سیاستگذاری اجتماعی
می‌دهد که چرا متن ادبی و بویژه متون داستانی جنگ در حوزه بحث‌های اجتماعی
اهمیت دارد.

جنگ تحمیلی کمتر از دو سال پس از پیروزی انقلاب اسلامی روی داد. کشور ایران از پیروزی انقلاب تا شروع جنگ، دچار مسائل سیاسی و اجتماعی بسیار بوده است. در نخستین ماه‌های پس از پیروزی انقلاب، سازمانها و گروه‌های سیاسی مختلف، فعلاًنه در شهرهای مختلف عضوگیری و تظاهرات می‌کردند. فضای سیاسی و اجتماعی سالهای نخست انقلاب، عرصه تبلیغات و درگیریهای سیاسی میان همین سازمانها و گروه‌های متعدّد دیگر بود. در سال ۱۳۵۸، نخستین دولت جمهوری اسلامی به یک‌سال نرسیده، پس از اشغال سفارت امریکا استعفا کرد. فضای دانشگاه‌ها در آن سالها ملتهب بود. اغلب گروه‌های سیاسی در دانشگاه‌ها دفترهای فعّالی داشتند و هر روز از گوشه‌وکنار، خبر درگیریها و گاه خشونتها به گوش می‌رسید. پس از درگیریها و خشونت‌های فراوانی که در دانشگاه‌ها روی داد، سرانجام در برنامه‌ای که انقلاب فرهنگی خوانده می‌شد، دانشگاه‌ها برای سه سال تعطیل شد. برخی از گروه‌های سیاسی از جمله سازمان مجاهدین خلق به ترور شخصیت‌های سیاسی اقدام کردند. ترورها و بمبگذاریهای این گروه‌ها آسیبهای جدی‌ای در پی داشت و برخی از مهمترین کارگزاران نظام سیاسی جدید با همین ترور و بمبگذاریها از میان رفتند. همزمان با همه این تحولات سیاسی با ادامه جنگ تحمیلی، که از سال ۱۳۵۹ شروع شده بود، فضای سیاسی و اجتماعی کشور آشفته‌تر شد. نظام سیاسی حاکم برای اینکه فضای جامعه را به آرامش برساند، بسیاری از گروه‌های سیاسی را محدود کرد. در پی محدودیتها و برخوردهای جدید، برخی از اعضای وابسته به گروه‌های سیاسی یا راهی زندان شدند یا کشور را ترک کردند. از دیگر سو در حوزه فرهنگی و ادبی نیز گفتمان اسلامی پدید آمد و بخشی از مجامع ادبی کم‌کم رقیب گفتمان اسلامی شدند؛ چنانکه جریان «ادبیات متعهد»، که پیش از انقلاب پا گرفته و نویسندگان و آثار بسیاری را در خود جای داده بود، پس از انقلاب دگرگون شد. در ادبیات متعهد پیش از انقلاب، اغلب تعهد به اجتماع و سیاست مطرح بود. نویسندگان متعهد پیش از انقلاب به گونه‌ای از مرام فکری چپ الگو می‌گرفتند؛ هرچند در میان آنها نویسندگان دینی را نیز می‌توان سراغ گرفت (در این باره ر.ک. قانون‌پرور، ۱۳۹۵: ۱۲۳-۹۳؛ تلطف، ۱۳۹۴: ۲۰۴-۱۳۵). انقلاب، تعهد ادبی

را بازتعریف کرد. ارزشهای اسلامی و انقلابی در ادبیات متعهد پس از انقلاب نمود بیشتری پیدا کرد.

این زمینه سیاسی و اجتماعی از دو سو با ادبیات جنگ و جامعه‌شناسی جنگ پیوند دارد: نخست اینکه آشفتگی سیاسی و اجتماعی، فرصتی برای پژوهش اجتماعی جنگ فراهم نکرد و از دیگر سو برخی از متون ادبی کارکرد جامعه‌شناسانه یافت؛ به عبارت دیگر با اینکه ظاهراً در غیاب جامعه‌شناسان و پژوهش‌های جامعه‌شناسانه، وضعیت اجتماعی و اثر جنگ بر جامعه در سالها و روزهای ابتدایی جنگ در آینه پژوهش جامعه‌شناختی روشن نیست، متن ادبی به‌مثابه سند اجتماعی کارکرد و اهمیت یافته است. بخشی از ادبیات داستانی جنگ به بازتاب مسائل اجتماعی و جمعیت‌شناختی نظیر ماندن مردم برخی از شهرها و روستاها در محیط جنگزده یا جابجاییهای جمعیتی و سکونت مردم در برخی اردوگاه‌ها و سرانجام مهاجرت آنها به دیگر شهرها یا آوارگیها و دگرگونی در شیوه مرادوات اجتماعی و مناسبات خانوادگی پرداخته است. دگرگونی در شیوه زیست و پیامدهای فرهنگی، اجتماعی و قومیتی مهاجران هم در این آثار بازتاب پیدا کرده است؛ برای مثال آنچه احمد محمود در رمان زمین سوخته ثبت و ضبط کرده از مهمترین اسناد اجتماعی شهرهای درگیر جنگ است. در سالهای نخست جنگ، ابعاد و اصناف و اقسام مسائل جنگ چندان روشن نبود و معنای واقع‌بینانه جنگ، که با صفت تحمیلی کامل می‌شود برای خیلی‌ها روشن، دقیق و ملموس نبود. نویسندگان حرفه‌ای به نوشتن درباره جنگ چندان علاقه‌ای نداشتند. از سوی دیگر مسئله اصلی نویسندگان انقلابی نیز ادبیات انقلاب و ادبیات دینی بود؛ چنانکه محسن مخملباف که از نویسندگان پرکار و سرشناس ادبیات انقلاب و هنر دینی بوده است در داستان کوتاهی به نام «قصه‌ای برای جبهه» (۱۳۶۰)، داستان نویسنده‌ای انقلابی را بیان می‌کند که می‌خواهد قصه‌ای برای جبهه بنویسد و بدین سان رفع تکلیف کند. از دیگر سو در سالهای نخست جنگ، برخی از مرزبندی‌هایی که بعدها در باب نوشتن درباره انقلاب یا جنگ وجود دارد، پدید نیامده است. بنابراین به جنگ نیز چون پدیده‌ای واقعی نگاه می‌شود؛ فارغ از نظرها یا پیوسته‌های ارزشگرایانه و آرمان‌محوری که سخن گفتن و نوشتن درباره جنگ را به گروهی ویژه منحصر می‌داند. در چنین وضعیتی در ماه‌های نخست جنگ، محمد برادر احمد محمود شهید می‌شود. او به اهواز می‌رود و

تحلیل نقش آسنای ادبیات جنگ برای مطالعات جامعه‌شناختی و سیاستگذاری اجتماعی

آنچه در این شهر می‌بیند با چیزی متفاوت است که او و مردم شهر تهران و دیگر شهرها می‌پنداشته‌اند (ر.ک. گلستان، ۱۳۷۴: ۱۵۹). آنچه هست، سیمای شهری رنجور و دردمند با اقسام و اصناف مسائل نوپدید اجتماعی است. مطابق روایت زمین سوخته، راوی به همراه خانواده‌اش در اهواز زندگی می‌کند و در روزهای پیش از جنگ شاهد فعالیت‌های نظامی عراق و صحبت‌ها و شایعات مردمی دربارهٔ امکان حمله است. با شروع جنگ، او چگونگی مهاجرت بخشی از خانواده و دیگر همسایه‌ها و راه‌های گریز از شهر و چگونگی ماندن عدهٔ دیگری را توصیف می‌کند. خالد، برادر راوی، که کارمند است و به اجبار بخشنامه استناداری در شهر مانده است، شهید می‌شود. برادر دیگر او یعنی شاهد نیز دچار ناراحتی اعصاب می‌شود و از شهر می‌رود. راوی پس از آن به محلهٔ ننه‌باران می‌رود و در خانه ننه‌باران اقامت می‌گزیند. او در این محله ضمن توصیف چهرهٔ شهر به رشادتهای مردم در دفاع از میهن و شرح مصائب و مشکلاتشان از جمله گرانیها، کمبودها، بیماری، بی‌خانمانی و سوءاستفاده برخی از موقعیت‌ها پرداخته است. یک شب، که راوی برای پرسیدن حال خانواده‌اش از منزل خارج شده است، شهر موشکباران می‌شود. راوی در جست‌وجوی محل موشکباران به محلهٔ ننه‌باران می‌رسد و می‌بیند که موشک به جایی اصابت کرده که او روزها و شبهای بسیاری را در آن گذرانده است. او مردمی را می‌بیند که در غیاب سازمان اداری منسجم، ادارهٔ قسمت‌هایی از شهر را به دست گرفته‌اند؛ قوانین خاص خود را ایفا و اجرا می‌کنند و حتی بر این باورند که در دفاع از شهر نیز حضور خودشان کافی است. برخی از آنها جنگ را مسئله‌ای ملی تلقی نمی‌کنند.

برخی از مهمترین مسائلی که با وجهی جامعه‌شناختی در این رمان بازنمایی شده است و به کار سیاستگذاری اجتماعی می‌خورد، اینهاست:

۱. ترسیم فضای اجتماعی شهر در روزهای پایانی تابستان ۱۳۵۹. در این فضا همهٔ مردم دربارهٔ استقرار نیروهای نظامی عراقی در مرزها و احتمال حملهٔ قریب‌الوقوع آنها صحبت می‌کنند. گفتمان رسمی در این باره ساکت است و هیچ اطلاع‌رسانی یا برنامه‌ای برای آگاه کردن مردم وجود ندارد (ص ۱۱-۲۲).

۲. مردم نسبت به حمله ناباور هستند. هم‌چنین از نظر آنها نیروهای مردمی برای دفاع از شهر کافی هستند. (ص ۱۹، ۲۵، ۳۴-۲۷، ۳۵).

۳. از مهمترین مجاری اطلاع‌یابی مردم درباره آنچه اتفاق می‌افتد، تلویزیون بصره است. وضع نابسامان اطلاع‌رسانی و نبود اطلاع‌رسانی درست، ایجاد شایعه کرده است (ص ۳۵، ۳۶)؛ مثلاً در حالی که لحظه به لحظه در شهر انفجار روی می‌دهد، رادیوی شهر اهواز به جای پخش خبر، قرآن پخش می‌کند (ص ۹۳، ۹۵). همین ندانستن خبر، مردم را به اشتباه می‌اندازد (ص ۹۴) یا آنها را به سمت گرفتن خبر از تلویزیون بصره یا رادیو بغداد و دیگر رسانه‌ها سوق می‌دهد.

۴. مردم بتدریج راه مقاومت را می‌آموزند (ص ۳۶).

۵. وضعیت نابسامان اقتصادی و چگونگی سوءاستفاده‌ها و اختلال‌گره‌های اقتصادی (ص ۸۵، ۱۰۶، ۱۰۹)

۶. وضعیت کار کارمندان اداره‌ها نابسامان است. بسیاری از آنها خانواده‌هایشان را به شهرهای دیگر فرستاده، و خود در ادارات ساکن شده‌اند (ص ۸۹).

۸. در حالی که به نظر می‌رسد مسئله اصلی کشور باید جنگ باشد در تهران خبری نیست (ص ۹۵) و برای حکومت نیز خبرهای دیگر اهمیت بیشتری دارد (ص ۹۵). این نکته زمینه‌ساز نگرشهای منفی می‌شود. مردم شهرهای بزرگ، تلقی درستی از جنگ و ابعاد آن ندارند و مردم شهرهای جنگ‌زده نیز احساس می‌کنند که نادیده گرفته شده‌اند.

۹. مردم درباره چگونگی برخورد با آوارگان از جنگ خبر دقیقی ندارند و برخورد با آنها را بلد نیستند و آنها را با کلمات نامناسب مورد خطاب قرار می‌دهند (ص ۹۷). برای جامعه ایرانی اطلاع‌رسانی دقیقی صورت نگرفته است تا چگونه با هموطنان آواره و مهاجران جنگ برخورد کنند.

۱۰. وضعیت اردوگاه‌ها و مسائل آن نابسامان است (ص ۱۲۷).

خانواده‌های متشتت و پراکنده، مهاجرت‌ها و جابجاییهای جمعیتی، ماندن در وضعیت تهدید و بمباران و اداره مردمی شهر، اوضاع نابسامان اقتصادی و اداری، دزدیها، احتکارها، محاکمه‌ها و از دیگر سو رشادتها و مقاومتها، همه و همه در رمان زمین سوخته ثبت شده است. بررسی جامعه‌شناختی نمونه مسائلی که بیان شد در تدوین اسناد سیاست‌گذاریهای اجتماعی و مدیریت بحرانها کارآمد است.

قاضی ربیحاوی نیز از نخستین نویسندگانی است که به این دست مسائل توجه کرده است. در داستانهای ربیحاوی، آثار اجتماعی حضور مهاجران و آوارگان جنگ در کمپها

تحلیل نقش اسنادی ادبیات جنگ برای مطالعات جامعه‌شناختی و سیاستگذاری اجتماعی

یا اردوگاه‌ها روایت می‌شود. تغییرات فرهنگی، دگردیسی‌های هویتی، وضعیت زنان و کودکان مهاجر یا آواره از جنگ و اوضاع ماندگان در روستاها یا حواشی مناطق برخی از آثار او از نخستین روایتها درباره جنگ و همین موضوعات است. یکی از اولین داستانهای او **وقتی که دود جنگ در آسمان دهکده دیده شد** (۱۳۵۹)، شرح روشن، ساده و همراه با پرسش‌هایی درباره جنگ است. این داستان نشان می‌دهد که چگونه جنگ می‌تواند زندگی کودکان و نوجوانان را دگرگون، و به ناگاه آنها را از دنیای کودکانه به دنیایی منتقل کند که مسائلش چیز دیگری است. نوجوان چهارده ساله‌ای به نام ناجی در یکی از روستاهای جنوب زندگی می‌کند. او در فضایی آرام و دور از هرگونه تهدیدی با گاومیشی که هر روزه به چرا می‌برد، سرگرم است تا اینکه خبر شروع جنگ کم‌کم در دهکده آنها شنیده می‌شود. با شروع جنگ، برادر بزرگتر او (حسون) برای خدمت سربازی احضار می‌شود. بعد از مدتی مادر بزرگ، دلتنگ حسون می‌شود و از ناجی می‌خواهد تا برای بازگرداندن برادرش به جبهه برود. ناجی در آبادان با عده‌ای روبه‌رو می‌شود که او را توجیه می‌کنند تا به روستا بازگردد. وقتی ناجی برمی‌گردد با خانه‌ای ویران روبه‌رو می‌شود و خانواده‌ای که همه به کام مرگ رفته‌اند. پرسش‌های متعددی در این داستان برای پیدایش جنگ، معنا و مفهوم و انگیزه حضور در آن یا ترک آن بیان می‌شود ضمن اینکه حضور نوجوانی روستایی در حاشیه جنگ و چگونگی حضور او در شهری که زیر آتش دشمن است، قابل توجه است. ریحای در داستان کوتاه «مسجد»، که در مجموعه **خاطرات یک سرباز** (۱۳۶۰) منتشر شده است، هم به وجه دیگری از مردم بومی اشاره می‌کند که جنگ زندگیشان را تغییر داده است و ماجرای پیرمرد عرب خرمشهری را روایت می‌کند که گوشه سنگر نشسته و سکوت کرده است. او خادم مسجدی در خرمشهر بوده و هنگام اشغال شهر هم در آنجا مانده است؛ اما عراقیها دختر پانزده- شانزده ساله او را به اسارت گرفته، و او را از شهر رانده‌اند. در داستان «در کمپ آنها» در همین مجموعه هم، صحبت از کمپی در یکی از شهرهای جنگزده است که هزاران نفر از مردم در آن ساکن شده‌اند؛ جایی که سربازها برای گذران وقت و خوشگذرانی یا جستن دوست بدانجا سر می‌زنند و حالا یکی از آنها در رابطه‌ای که با یکی از دختران کمپ داشته، بی‌پروایی کرده و دختر از او باردار است.

ریبحاوی در داستانهای بعدی ردّ مردم جنوب را در مهاجرت و گریز از جنگ نشان می‌دهد. داستان «توی دشت بین راه» بیان سرگردانی و گمگشتگی مردم شهرهای جنوبی است؛ شرح موقعیت تردید میان ماندن و رفتن است و وضعیت خانواده‌ای جنگزده را در دشتی وسیع نشان می‌دهد. یک سوی دشت، خانه‌ای که رها شده است و سوی دیگر آدمهایی هستند که چون سایه‌هایی در بیابانی بی‌آب و صاف و پراز شوره و برهوت، حیران و ویلان و دربه‌درند. در میان آنها خانواده‌ای هم هست که از هم گسسته است. پسر به رغم مخالفت پدر از سر اعتقاد برای دفاع از شهر نیامده و مادر بزرگ خانواده هم خودخواسته در شهر مانده است (ر.ک. ریبحاوی، ۱۳۶۹: ۵۶). بعدها بیان مسائل اجتماعی مردم در دیگر آثار ریبحاوی ادامه پیدا می‌کند. او با نوعی نمادسازی و بیان استعاری و به وجود آوردن موقعیت‌های طنزآمیز به وجه اجتماعی و مشکلات زیستی و فرهنگی مهاجران جنگزده در شهرهای دیگر ایران می‌پردازد. عموماً جنگزدگان، که از اقلیم جنوب ایران هستند از نظر هویتی تفاوتی (در زبان، فرهنگ آداب و رسوم و حتی سیمای ظاهری) با مردمان شهرهای دیگر نظیر اصفهان و تهران دارند. این تفاوتها و دل‌کندن از محیط بومی و زادبوم مشکل‌ساز است. رها کردن یا پنهان کردن هویت بومی و درک و پذیرفتن هویت جدید برای این مردم دشوار است. مسئله زبان متفاوت، فرهنگ و معتقدات بومی، قومیت یا مذهب متمایز از آنها نوعی «دیگری» ساخته و حل شدن و تطبیق آنها را با جامعه میزبان مشکل کرده است. مردمان شهرهای دیگر هم با آنها مشکل دارند.

ریبحاوی در این داستانها نشان می‌دهد که این آوارگان در مکان جدید احساس حقارت و بیگانگی می‌کنند. داستان «زخم» به رابطه پدری جنگزده با دخترش می‌پردازد. خانواده‌ای شامل پدر، پسری نوجوان و دختری جوان که در یکی از اتاقهای ساختمانی زندگی می‌کنند که برای اسکان جنگزدگان اختصاص داده شده است. دختر در مطبی کار می‌کند و نان‌آور پدر و برادرش است. پدر خانه‌نشین، که زنش مرده و اکنون دور از دیار است از آوارگی و وابستگی مادی به دخترش کلافه است و حرف و حدیث دیگران درباره او آزارش می‌دهد. او بهانه‌ای می‌جوید و می‌خواهد با تیشه‌ای که در دست دارد به دخترش زخم بزند؛ اما به دلیل آن وابستگی‌ها، وقتی دخترش با او مهربانی می‌کند، توانایی برخورد با او را ندارد و وقتی می‌خواهد تیشه را روی تاقچه

تحلیل نقش اسنادی ادبیات جنگ برای مطالعات جامعه‌شناختی و سیاستگذاری اجتماعی

بگذارد، تیغه تیشه به پیشانی خودش می‌خورد و آن را خراش می‌دهد. او ناچار است با زخم روی پیشانی که استعاره‌ای از وضعیت خود اوست، زندگی کند. شخصیت‌های داستان با هم در کشاکشی داستانی قرار می‌گیرند. از این نظر، روایت، چند بُعدی است و از نظر روانشناسی شخصیت‌ها و آسیب‌شناسی جنگ و آوارگی مردم قابل تأمل است؛ جنگ همهٔ مناسبات را به هم ریخته؛ پدری متعصب وابسته به کار و نان دخترش است و همین وابستگی، توان اعتراض را از او سلب کرده است (ر. ک. سعیدی، ۱۳۹۵: ۲۵۷).

بازتاب تحکیم یا تهدید هویت ملی در ادبیات جنگ

از دیگر مسائل اجتماعی، که در متنهای ادبی مجال طرح پیدا کرده، مسئله هویت ملی و تناظر، تقابل، همپوشانی یا تباین آن با هویت‌های قومی یا مذهبی است. انسجام یا گسست‌های هویتی در زمانهٔ جنگ اهمیت ویژه‌ای دارد؛ برای اینکه جنگ به گونه‌ای از نوعی تضاد هویتی پدید آمده است. هویت در اساس متناظر به مفهوم همانندی است. هویت هر فرد/گروه در همسانی میان او/ آنها و فرد/گروه دیگر و نیز تمایز، تفاوت و افتراق او/ آنها با دیگری/ دیگران معنا می‌یابد؛ چنانکه در ایران، «هویت ملی و قومی از تصور تمایز و رویارویی میان «ما» یا «خودی‌ها» در برابر «دیگران» یا «بیگانگان» نشأت می‌گیرد: ایران در برابر انیران (که در زمان ساسانیان رواج گرفت)، ایران در برابر توران (به مفهوم اسطوره‌ای، تاریخی و بعدها به منزلهٔ سرزمین مردمان ترک‌تبار)، ایران در برابر روم (نوعی تعبیر اسطوره‌ای و واقعی که دربارهٔ یونان و روم و بیزانس یا روم شرقی و امپراتوری عثمانی به کار می‌رفت) عجم، عمدتاً ایرانی در برابر عرب، تاجیک (فارسی زبان) در برابر ترک، ایران در برابر هند (از زمان صفویه) و ایران در برابر فرنگ (اروپا)» (اشرف، ۱۳۹۵: ۲۲). در تاریخ ایران، مجموعه‌ای از هویت‌های قومی، دینی و اجتماعی در کنار هم زندگی کرده‌اند. آنها در کنار هویت ویژه خود به کل منسجم دیگری به نام هویت ملی وابسته هستند. آنچه خرده‌هویت‌ها را در زمانهٔ جنگ به هم پیوند می‌دهد، همان هویت ملی است؛ یعنی مجموعه‌ای از عناصر که میان همهٔ این خرده‌هویت‌ها مشترک است. بنابراین، توجه به تقویت عناصر هویتی در سیاستگذاریهای اجتماعی اهمیت دارد.

برخی از متن‌ها در ادبیات استانی جنگ در تقویت هویت ایرانی کوشیده، و برخی نیز

در جهت تضعیف آنها بوده‌اند؛ از جمله *زمین سوخته* (۱۳۶۱) از *احمد محمود*، روایت موفقی ملی است. زمین سوخته از نخستین رمانهای جنگ است. روایت زمین سوخته، مردمی را نشان می‌دهد که ناباورانه به حمله عراق نگاه می‌کنند و اعتقاد دارند که خود به تنهایی می‌توانند در برابر متجاوز بایستند. نقش بی‌بدیل روایت زمین سوخته در نگاه به جنگ، گذر از این نگاه خودبسندۀ مردم جنوب و تبدیل و تبیین مسئله جنگ به عنوان مسئله‌ای ملی است. نویسنده با اینکه خود جنوبی است، مسئله جنگ را محلی یا اقلیمی تلقی نمی‌کند. هم‌چنین با اینکه از جمع نویسندگان و نزدیکان به جامعه روشنفکری است در نگاه به جنگ با آنها هماهنگ نیست و جنگ را نه تهدیدی برای جمهوری اسلامی، بلکه تهدیدی برای تمامیت ارضی ایران تلقی می‌کند. کارکرد رمان زمین سوخته، آگاه کردن طبقه متوسط شهری از ابعاد جنگ است. در این رمان، شهر اهواز که در شعله‌های آتش می‌سوزد، نمادی از کل ایران است. *احمد محمود* در گفت‌وگویی که با *لیلی گلستان* دارد به آنچه طرح‌های دشمن برای جداسازی بخش‌هایی از ایران است، اشاره می‌کند

[...] مرا متهم کردند به جنگ‌طلبی در حالی که توجه نداشتند که طرح، طرح تجزیه خوزستان بود؛ هشتاد کیلومتر پیش آمده بودند؛ خلیج فارس شده بود خلیج عربی؛ نقشه چاپ شده را از تلویزیون عراق - که در اهواز دیده می‌شد دیده بودم؛ خرمشهر شده بود المحمره؛ یعنی هدف جدا کردن بخش نفت‌خیز کشورمان بود؛ پس مردم مقاومت کردند تا نیروهای نظامی به کمکشان رسید؛ معذک این مقاومت خیلی راحت نبود. در خود داستان نشانه‌هایی از مخالفت با نفس جنگ هست؛ اما مرا متهم کردند به جنگ‌طلبی. به هر حال اگر جنگ طلبی معنایش این است، حالا هم هستم. من تا لحظه‌ای که حس کنم دشمن در خاک ما هست، معتقدم باید جنگید. تا زمانی که تجاوز پس رانده نشود من جنگ طلب هستم. دلیلی نمی‌بینم که خاک ما تصرف شود و ساکت باشم (ر.ک. گلستان، ۱۳۷۴: ۱۵۹).

نویسنده هرچند شهر اهواز و مردمان جنوب را، آن هم بیشتر در یک محله و مکانهای خاص نظیر قهوه‌خانه به تصویر کشیده است، روایتی ملی را عرضه می‌کند. محله ننه‌باران نمادی از شهر اهواز و جنوب ایران و جنوب، نماد و نشانی از کل کشور است. زمین سوخته، نمادی مقاومت است؛ چنانکه در همه جای داستان نخل به مثابه نمادی ملی، همواره در اینجا و آنجا شهر اهواز به صفت استواری، سربلندی،

_____ تحلیل نقش آسنادی ادبیات جنگ برای مطالعات جامعه‌شناختی و سیاستگذاری اجتماعی

بلندپایگی و برومندی ستایش می‌شود. بنابراین گرچه رمان، مرثیه ویرانی مکان، جسم و روح آدمی است و عنوانش، گویی به تنهایی تفسیر و شاید اندازی تام و تمام از حادثه دارد، اینجا زمینی که سوخته است، زمینی هرز و سترون نیست که نه حاصلی برویاند، نه کسی یا چیزی را یارای بودن و زیستن بر آن باشد؛ این تصویر و جمله پایانی کتاب است: «نخل بلند پایه گوشه خانه ننه‌باران برجای خود استوار ایستاده است» (محمود، ۱۳۶۱: ۳۴۲).

در مقابل متنی مثل زمین سوخته در رمان *ریشه در اعماق* (۱۳۷۳) از *ابراهیم حسن‌بیگی*، تعارضهایی میان هویت قومی یا منطقه‌ای و هویت ایرانی وجود دارد. در این رمان، موضوع و موقعیت خرده‌هویت‌هایی قومی و مذهبی در جنگ طرح می‌شود؛ اما طرح مسائل هویتی به نوعی تقابل میان خرده‌هویت‌های مذهبی و قومی با هویت ملی است. در این رمان، جوان بلوچ سنی مذهبی به نام شفی محمد ملازهی یا شاپوک با پدر، مادر و خواهری که پاهایش فلج است در شهر بمپور زندگی می‌کند. شفی به واسطه دوستان انقلابی‌ای همچون نطقی و شریف، اداره کتابخانه مسجد آل‌محمد (مسجد شیعی) را به دست می‌گیرد که با مخالفت خانواده روبه‌رو می‌شود و بعدها تحت تأثیر شریف که عضو سپاه است به این نهاد می‌پیوندد و می‌خواهد به جبهه برود. خانواده و عمویش، خان‌محمد با این کار مخالفند. خان‌محمد قاچاقچی است و پیوستن شفی به سپاه را خیانت به خون بلوچی‌اش می‌داند و از او می‌خواهد منصرف شود و با دخترش ازدواج کند و به گروه او بپیوندد. شفی نمی‌پذیرد و از شهر بمپور به جبهه اعزام می‌شود. در اولین بازگشت از جبهه با برخورد پدر روبه‌رو می‌شود؛ اما باز هم می‌رود. خانواده و طایفه، او را طرد می‌کنند. شفی، که حالا دوستانش او را یاسر بهشتی می‌خوانند به ایرانشهر می‌رود و در آنجا با بمه ازدواج می‌کند. بمه بر اثر بیماری سرطان جان می‌سپارد و از او فرزندی به نام خيروک می‌ماند که شفی او را به عموی همسرش می‌سپارد. شفی در جبهه بسختی مجروح می‌شود. پزشکان تشخیص می‌دهند که قانقاریا گرفته است و توصیه می‌کنند دست‌هایش قطع شود. موج انفجار نیز به روان او آسیب رسانده است. او با فقر و فلاکت خانواده، وضعیت اسفبار خواهرش عایشه، اندوه مرگ بمه و دوری از فرزندش خيروک و هم‌چنین سرکوفتهای عمویش روبه‌روست. خانواده به خیال اینکه زار گرفته است برایش مراسم زار برپا می‌کنند.

شفی، که در میان قوم خود جایی ندارد، تصمیم می‌گیرد به مشهد برود و شرح رشادت رزمندگان را برای فرزندش بیان کند. شریف قرار است او را به مشهد ببرد؛ اما در روز موعود، خبر می‌رسد که شریف ترور شده است. خان‌محمد دستگیر و مدتی بعد آزاد می‌شود و شفی با وجود مخالفت پدرش به مشهد سفر می‌کند.

در ریشه در اعماق، شفی محمد دچار درگیری درونی است. او گذشته خود را که مرور می‌کند درمی‌یابد که فداکاری او در محیط بومی ارزش و اعتباری ندارد. پدر و عمو و بستگانش با کارهای او موافق نبوده‌اند و مادرش نیز تنها از سر مهر مادری به او می‌رسد و به دردش گوش می‌دهد. عایشه، خواهر او نیز مفلوج و زمینگیر است. خود شفی هم از دو دست محروم شده و بار هزینه‌های او به گردن پدر فقیرش افتاده است؛ با این حال او ایمان و امید دارد و در پایان داستان هم امید او قویتر می‌شود (ر. ک. دستغیب، ۱۳۷۴: ۳۹). شفی محمد در مسیر آزمایش الهی قرار می‌گیرد و رنج فراوان می‌برد؛ دردهایی که بر تنش وارد می‌آید و اندوهی که در از دست دادن عزیزانش می‌کشد، روح او را می‌پالاید. جنگ، شاهراه اصلی این پالایش است. در رمان به شکل مستقیم، صحبت از مذهب اولیه شفی یا تغییر مذهب او نیست. همه این مسائل به نشانه‌ها سپرده شده است. نام خواهر او، عایشه است. انتخاب این نام در میان شیعیان ناممکن می‌نماید. شفی محمد در مسجد و پایگاه مذهبی که به نظر می‌رسد شیعی است، کتاب خواندن را آغاز می‌کند و در همان مکان است که دوست پیدا می‌کند و تصمیم می‌گیرد به جبهه برود. نام این مسجد، که شفی محمد با رفت و آمد به آن، خانواده‌اش را دلواپس کرده «آل محمد» است؛ نامی برآمده از دل‌بستگی‌های شیعیان. وقتی شریف می‌خواهد شفی محمد را به ازدواج تشویق کند، خواندن کتاب ازدواج در اسلام شهید مطهری را به او توصیه می‌کند و نخستین ملاقات شفی محمد و همسرش نیز در یک زیارتگاه ترتیب داده می‌شود. در روایت رمان، دیدار نویسنده و فرزندش هم در حرم امام رضا (ع) اتفاق می‌افتد. در روایت رمان، شرح غم و اندوه شفی محمد برای همسرش همراه با گریستن او در حال خواندن دعای کمیل و ندبه است. این نشانه‌گذاریها و نکته‌های کلیدی در کل رمان، کار انتقال مفهوم تغییر مذهب را بر عهده دارد؛ چنانکه برخی از ویژگیها و نشانه‌ها خبر از مذهب اولیه او یعنی اهل سنت دارد. با کنار هم گذاشتن این نشانه‌ها، تغییر مذهب شفی محمد هویداست و پایان‌بندی رمان نیز

تحلیل نقش آسنادی ادبیات جنگ برای مطالعات جامعه‌شناختی و سیاستگذاری اجتماعی

در دنباله آن معنی پیدا می‌کند. نویسنده از نقد اهل سنت یا حتی اشاره مستقیم به آنها پرهیز کرده است؛ اما نمی‌توان پرهیز او را گونه‌ای تساهل و تسامح مذهبی دانست؛ چنانکه نشانه‌گذاریهای روشن او در این باب برآمده از دیدگاه او مبنی بر حقانیت تشیع در مقابل مذهب اهل سنت است.

از دید آنچه درباره مسئله هویت ملی در زمانه جنگ بیان شد، رمان ریشه در اعماق، رمان موفق نیست و داستان آن به گونه‌ای به گسست میان هویت قومی و هویت ملی قائل است؛ چراکه سرانجام روایت، راه رهایی و رستگاری را در جدایی شخصیت اصلی از هویت قومی و مذهبی او تلقی کرده است.

باغ تلو؛ راوی سوئے اجتماعی پنهان حضور زنان در جنگ

حضور زنان در ادبیات داستانی جنگ کم نیست. در نخستین داستانهایی که درباره جنگ پدید آمده، حضور زنان نیز آشکار است. در داستانهای نخستی مثل *وقتی که دود جنگ در آسمان دهکده دیده شد* (۱۳۵۹) با شخصیت‌های زن (مادر و مادر بزرگ ناجی و حسون) روبه‌رو هستیم. ننه‌باران در رمان زمین سوخته (۱۳۶۱) مادر ناصر و خواهر او در رمان نخل‌های بی‌سر (۱۳۶۱) لایه، خورشیدخانم، سوری و برخی دیگر در رمان باغ بلور (۱۳۶۸) و نیز شخصیت‌های زن در رمانهای گلاب‌خانم (۱۳۷۴) از قاسمعلی فراست، در جست‌وجوی من (۱۳۷۸) از منیژه جانقلی و داستان‌های کوتاهی از سید مهدی شجاعی، فریدون عموزاده خلیلی از این دست هستند. از جمله روایت‌های شاخص و ویژه در طرح مسئله زنان، رمان باغ تلو (۱۳۸۵) است. آنچه در رمان باغ تلو درباره زندگی زنان و مسئله جنگ بیان می‌شود، صورت جدیدی از یک مسئله اجتماعی است. باغ تلو به این دلیل اهمیت پیدا کرده که به موضوعی نادر در ادبیات داستانی جنگ اشاره کرده است؛ یعنی موقعیت زنی که جنگ، زندگی اجتماعی او را تهدید کرده است. در اغلب پیش‌نمونه‌های حضور زنان در ادبیات جنگ، که پیش از این یاد شد، نقش زنان اغلب یا می‌شد شبیه آنچه در رمان باغ بلور توصیف شده یا شبیه آنچه در داستان‌هایی نظیر «پرستوها» و «مونس، مادر اسفندیار» آمده است که رنجشان تحمل سختی‌ها و از خودگذشتگی برای تحمل شهادت مردان و بودن با آسیب دیدگان جنگ و غم انتظار فرزندان بازنگشته بود؛ اما در باغ تلو، مسئله جدیدی طرح می‌شود. مرضیه،

جوانی پر شور و انقلابی است؛ پس از انقلاب، خود را وقف آرمانهای انقلابی در جهت خدمت به محرومان می‌کند. کارهای او موافق طبع خانواده نیست. او با شروع جنگ به خوزستان می‌رود و در یکی از جبهه‌ها به اسارت درمی‌آید. خانواده مرضیه، که در این مدت از حرف و حدیث دیگران در رنج است از محله‌ای که در آن ساکن هستند اسباب‌کشی می‌کنند و به جای دیگری می‌روند و ارتباطشان را با آشنایان قطع می‌کنند. مرضیه دو سال رنج اسارت را تحمل می‌کند و در اولین مبادله اسیران آزاد می‌شود؛ پس از آزادی، تغییراتی در رفتار و اندیشه او شکل می‌گیرد. او دیگر آن شور انقلابی را ندارد. وقتی به آغوش خانواده برمی‌گردد به نوعی طرد می‌شود. او از زندان کوچک دشمن به زندان بزرگتر دیگری وارد می‌شود که جامعهٔ مردسالار و مناسبات ناپسند اجتماعی برای او فراهم کرده است. حرف و حدیث مردم هنوز سر جای خود است. همه دربارهٔ مرضیه می‌پرسند. این بار، پدر، باغی را در منطقهٔ تلو می‌خرد و خانواده را به آنجا منتقل می‌کند و خود نیز از خانواده جدا می‌شود و با زنی دیگر ازدواج می‌کند. بعدها سرو کله بابک پیدا می‌شود. او خواستگار مرضیه است. بابک به رغم مخالفت مرضیه از او خواستگاری می‌کند. مرضیه دربارهٔ اسارتش چیزی به بابک نگفته است. بابک بعدها داستان اسارت را می‌فهمد و برخورد تندی با مرضیه و خانواده‌اش می‌کند. داستان با مرگ مرضیه و بابک پایان می‌یابد. جلال، که برادر مرضیه است، بابک و مرضیه را در انباری به آتش می‌کشد تا از رنج حرف مردم رها شود. روایت رمان، بدون اینکه بخواهد دچار ایدئولوژیهای متفاوت و مسلط یا نامسلط زمانه شود، شرح و روایتی خونسرد از چگونگی تغییر و تهدیدی عرضه می‌کند که جنگ مسببش بوده است. مرضیه نمونه‌ای از صدها زنی است که در جنگ شرکت کردند و از جان خود گذشتند؛ اما نه نام و نشانی از آنها بر سر کوچه و بازاری هست و نه وجودشان به رسمیت شناخته می‌شود. بنابراین با اینکه داستان دربارهٔ زن است، ردی از فمینیسم و تحلیلها و روایت‌های فمینیستی دیده نمی‌شود. از سوی دیگر ماجرای خانواده‌ای بیان می‌شود که جنگ، سبب از هم گسیختگی، مهاجرت اجباری و دور شدنشان از هم و جامعه شده است (در این باره ر.ک. سعیدی، ۱۳۹۵: ۲۲۷-۲۱۶).

نتیجه‌گیری

آنچه در این مقاله بدان پرداخته شد، طرح و تبیین این مسئله بود که متن ادبی می‌تواند

_____ تحلیل نقش آسنادی ادبیات جنگ برای مطالعات جامعه‌شناختی و سیاستگذاری اجتماعی

اسناد و مدارک پژوهش اجتماعی را در اختیار پژوهشگران جامعه‌شناسی و سیاستگذاران اجتماعی قرار دهد. برای سنجش این ادعا نمونه‌هایی از سه مسئله اجتماعی در چند متن داستانی به اجمال بررسی شد. بر اساس مبانی نظری پژوهش، ملاحظه شد که در نمونه‌های داستانی، روایت داستانی، بخشی از آنچه را در اسناد اجتماعی جنگ غایب است در اختیار قرار می‌دهد. بخشی از این اسناد از نمونه مسائلی است که حد و حدودهای روشهای پژوهش جامعه‌شناسانه مانع دستیابی محققان بدان شده است. برخی از این اسناد هم یا متن ادبی به دلیل فضای آزادتر بدان دست یافته یا در غیاب جامعه‌شناسی در متن ادبی مجال طرح یافته است. مدعای مقاله آن‌گاه می‌تواند اهمیت پیدا کند که بدانیم در زمانه‌ای که جنگ در جریان بود و بویژه در ماه‌ها و سالهای نخست جنگ، پژوهش جامعه‌شناسانه‌ای نبوده است که به ثبت وقایع بپردازد یا اسنادی را برای پژوهش فراهم کند. بنابراین، منتهای ادبی اهمیت می‌یابد. این پژوهش برای تأیید مدعای خود در جست‌وجوی اجمالی نظر و نگاه داستان‌نویسی جنگ به سه مسئله «وضعیت اجتماعی مردم شهرهای جنوب»، «تهدید یا تحکیم هویت ملی» و «زنان» بوده است. رمانی نظیر زمین سوخته غیر از اینکه جزئیات و ابعاد کمتر دیده شده یا نادیده وقایع را می‌بیند، قدرت پیشگویی، تفسیر و تبیین دارد و در باب بسیاری از این مسائل، پیشنهادهایی عرضه می‌کند. روایت زمین سوخته ناظر و شاهد ابعادی از مسائل اجتماعی است که از دید صاحب‌نظران دیگر پنهان مانده یا بدان توجه نشده است. این رمان نشان می‌دهد که در زمانه جنگ یا بروز بحران، مسائل اجتماعی بومی مردم چیست؛ از این‌رو در روایت زمین سوخته به مسائلی شبیه بی‌خبری مردم، نوع ماندن یا رفتن آنها از شهر، وضعیت کارمندان و اقتصاد شهری، اداره مردمی شهر برمی‌خوریم و در داستانهای کوتاه و روایت‌های قاضی ربیحاوی، نیز جابه‌جاییهای جمعیتی، کنده شدن از زادبومها، سکونت جنگزدگان در جغرافیای جدید و دوری از زادگاه و ناهمخوانی میان جامعه جدیدی که مهاجر و گریزان از جنگ را پناه داده است و تضادها و تنشهای هویت‌های فردی، فرهنگی، اجتماعی، زبانی و قومیتی بیان می‌شود. در این متن‌ها، سویه‌ها و دیدهای مختلف و متعددی از مسائل اجتماعی زمانه جنگ و پس از جنگ بازتاب یافته است. سیاستگذار اجتماعی ایرانی بدون در نظر داشتن مباحثی که در این داستانها مجال بروز پیدا کرده است، نخواهد توانست درست برنامه‌ریزی کند. هم‌چنین در

موضوع جنگ، مسئله هویت‌های قومی، زبانی و مسائل اقلیمی و نسبت آنها با هویت ملی اهمیت فراوان دارد. در این مقاله دو نمونه از نگاه‌های متفاوت به مسئله هویت طرح و بیان شد که چگونه متنی نظیر زمین سوخته در جهت تقویت هویت ملی حرکت کرده و متن دیگری نظیر ریشه در اعماق در جهت تضعیف هویت ملی است. هم‌چنین در بررسی رمان باغ تلو، جنبه‌ای کمتر دیده شده و جدیدی از مسئله زنان بیان، و نوع آسیب اجتماعی تحلیل که بر اثر جنگ به یک زن رسیده است. چنانچه این مقاله توانسته باشد نظرها را به اهمیت کارکرد متن داستانی ادبیات جنگ در عرضه سند اجتماعی جلب کرده باشد به توفیق نسبی رسیده است.

پی‌نوشتها

۱. این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی «تحلیل و تبیین رهاورد ادبیات داستانی جنگ برای دانش جامعه‌شناسی و سیاست‌گذاری اجتماعی ایران» است که در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی اجرا شده است.

فهرست منابع

- اشرف، احمد؛ (۱۳۹۵) *هویت ایرانی؛ از دوران باستان تا پایان پهلوی*؛ تهران: نشرنی.
- بوتول، گاستون؛ (۱۳۸۰) *جامعه‌شناسی جنگ*؛ تهران: علمی و فرهنگی.
- پاینده، حسین؛ (۱۳۸۲) *گفتمان نقد*؛ تهران: روزنگار.
- پاینده، حسین؛ (۱۳۸۹) *داستان کوتاه در ایران*؛ ج دوم، تهران: نیلوفر.
- تلطف، کامران؛ (۱۳۹۴) *سیاست نوشتار*؛ ترجمه مهرک کمالی، تهران: نامک.
- چهل‌تن، امیرحسین؛ (۱۳۷۳) «*مونس، مادر اسفندیار*»، در: *چیزی به فردا نمانده است* (مجموعه داستان)؛ تهران: انتشارات نگاه.
- حسن بیگی، ابراهیم؛ (۱۳۷۳) *ریشه در اعماق*؛ تهران: برگ.
- ریبحاوی، قاضی؛ (۱۳۵۹) «*وقتی که دود جنگ در آسمان دهکده دیده شد*»، انتشارات یاشار.
- ریبحاوی، قاضی؛ (۱۳۶۰) *خاطرات یک سرباز*؛ تهران: ققنوس.
- ریبحاوی، قاضی؛ (۱۳۶۹) *از این مکان* (مجموعه داستان)؛ تهران: نشر مینا.
- زواریان، زهرا؛ (۱۳۷۰) *تصویر زن در ده سال داستان نویسی انقلاب اسلامی*؛ تهران: حوزه هنری.
- سعیدی، مهدی؛ (۱۳۹۵) *ادبیات داستانی جنگ در ایران*؛ تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و

تحلیل نقش آسنادی ادبیات جنگ برای مطالعات جامعه‌شناختی و سیاستگذاری اجتماعی

مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی.

سعیدی، مهدی؛ (۱۳۹۹) *سیمای سیاسی، اجتماعی و دینی داستان‌نویسی جنگ*؛ تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.

صابرپور، زینب؛ (۱۳۹۳) *نقد و بررسی جریان دینی در رمان فارسی (طرح پژوهشی)*؛ تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی.

عموزاده خلیلی، فریدون؛ (۱۳۷۵) «پرستوها»؛ در: گزیده داستانهای کوتاه در زمینه جنگ و دفاع مقدس...، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی وزارت ارشاد.

فراست، قاسمعلی؛ (۱۳۶۳) *نخلهای بی‌سر*؛ تهران: انجام کتاب.

فراست، قاسمعلی؛ (۱۳۷۴) *گلاب‌خانم*؛ تهران: قدیانی.

قانون‌پرور، محمدرضا؛ (۱۳۹۵) *منادیان قیامت؛ نقش اجتماعی - سیاسی ادبیات در ایران معاصر*؛ ترجمه مریم طرزی، تهران: نشر آگه.

قیصری، مجید؛ (۱۳۸۵) *باغ تلو*؛ تهران: انتشارات علم.

گلستان، لیلی؛ (۱۳۷۴) *حکایت حال؛ گفت و گو با احمد محمود*؛ تهران: کتاب مهناز. محمود، احمد؛ (۱۳۶۱) *زمین سوخته*؛ تهران: نشر نو.

مخملباف، محسن؛ (۱۳۶۵) *باغ بلور*؛ تهران: نشر نی.

مخملباف، محسن؛ *دو چشم بی‌سو؛ چ سوم*، تهران: حوزه هنری.

میرعابدینی، حسن؛ (۱۳۷۷) *صد سال داستان‌نویسی*؛ چهار مجلد، تهران: نشر چشمه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

